

Levélelmélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban

Tanulmányomban a felvilágosodás kori magyar irodalom levélfelfogását vizsgálom. A levélirodalom iránt az utóbbi időben ismét megélenkülő érdeklődés legfontosabb eredményei elsősorban a leveleknek a nyilvánosság sajátos magyarországi alakulásában betöltött szerepét kutatják.¹ Emellett jelentős eredményekkel jártak a retorikai vizsgálatok, a lejeune-i önéletrírói paktum felőli közelítések,² valamint a műfaj irodalomtörténeti forrásként történő vizsgálata.³ Engem azonban elsősorban az érdekel, hogy a gyakorlati célú magánlevelezés megítélésében a 18. század folyamán lezajlott változások miként jelentek meg a magyarországi levélelméletekben. Ez az elméleti fordulat, amely elsősorban Gellert és Stockhausen nevéhez fűződik,⁴ az alapvetően retorikai szemléletű magyar levélirodalomban is megfigyelhető. Ennek bemutatására teszek kísérletet a következőkben.

Hogy a fordulat jelentőségét megértsük, érdemes először egy olyan retorikát megvizsgálni, amely e fordulat előtt keletkezett, és Magyarországon a 18. század folyamán végig használták. A latintanítás hagyománya szerint a gimnáziumok ötödik, poétikai osztálya volt a levélokztatás fő színtere. Az itt tanítottakról jó áttekintést nyújt a katolikus oktatásban használt Alvarus-tankönyv, a *Candidatus Rhetoricae*.⁵ A levélhez kapcsolódó antik toposzok⁶ – a Philophronesis (barátság), a Parusia (jelenlét), valamint a Homilia (társalkodás) – és a stílusra vonatkozó általános megállapítások (világosság, egyszerűség, rövidség) nyomai Alvarus tankönyvének vonatkozó fejezeteiben is fellelhetők. Így például a levél „távollévők beszélgetése”, stílusának rövidnek és egyszerűnek kell lennie. Ezekhez az antik toposzokhoz kapcsolódik az a kijelentés is, hogy a deáktalan (illiteratus), ám jó ízlésű és ítéletű ember természetes szónoki tehetségénél fogva (nativa facundia) szóban és írásban (így a levelekben is) egyaránt képes ügyét jól előadni. Továbbá e közhelyekből származik az a megállapítás is, hogy miként egyetlen megszólalásból, úgy egyetlen levélből is meg lehet állapítani írója jellemét (ingenium scribentis). A hangsúly azonban a tankönyv céljából adódó gyakorlati szempontok miatt mégis a levelek retorikai osztályozására s ezzel összefüggésben szerkezetükre, szerkesztésükre és az egyes típusok jellemzésére esik.

A leveleket Alvarus a három retorikai beszédnemnek megfelelő csoportokba osztja. Részei pedig a beszédek általános sorrendjét követve az *exordium*, a *propositio*, a *confirmatio* és az *epilogus*. Az egyes részek szerepe azonban a beszédnemek és a levéltípusok kívánalmainak megfelelően módosul. Az *exordium* például nem szükséges akkor, ha a levélíró barátjának vagy valamely családtagjának ír: el is lehet hagyni vagy a megírás körülményeinek kötetlen

¹ Mezei Márta: *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy-levelezésben*. Bp. 1994.

² *Levél, író, irodalom. A levélirodalom történetéről és elméletéről*. Szerk. Kiczenkó Judit, Thimár Attila. Piliscsaba 2000.

³ Hász-Fehér Katalin: *Levélirodalom és irodalomtörténet-írás*. Irodalomtörténet 2003/1. 43–54.

⁴ Werner Jung: *Zur Reform des deutschen Briefstils im 18. Jahrhundert. Ein Beitrag zu C. F. Gellerts Epistolographie*. Zeitschrift für deutsche Philologie 1995/4. 481–498; Angelika Ebrecht, Regina Nörtemann, Herta Schwarz (kiad.): *Brieftheorie des 18. Jahrhunderts. Texte, Kommentare, Essays*. Stuttgart 1990. 211–224.

⁵ Emmanuelis Alvari: *Institutionum Grammaticarum Liber III. de syllabarum dimensione, cui adjunguntur Ars Metrica, candidatus rhetoricae, aliaque, quae in humanitatis, seu poeseos schola fere praelegi solent*. Tynnaviae, Typis Colleg. Academ. Soc. Jesu, An. 1769.

⁶ Regina Nörtemann: *Brieftheoretische Konzepte im 18. Jahrhundert und ihre Genese*. = Angelika Ebrecht, Regina Nörtemann, Herta Schwarz (kiad.): *i. m.* 212–213.

kifejtését lehet itt megejtteni. Ellenben ha a levélírónál magasabb rangú a címzett, akkor e részben az illető jóindulatát kell megnyerni. A propositióban fejtheti ki röviden a levélíró a levél tárgyát, valamint érveit. A confirmatióban az előbb ismertetett érveket kell kibontania az írónak, a *genus deliberativum*ba tartozó levelek esetében az esetleges ellenérveket is itt cáfolhatja meg. Az epilogusban röviden meg kell ismételni a felhozott témát és az érveket. A levelek stílusára vonatkozó lakonikus megjegyzések – legyen világos, egyszerű, rövid, de ne homályos – kiegészítéseként ajánlja Buchler „silvā”-ját, amely az egyes típusok és részek szerint gyűjti össze a legkiválóbb levélírók fordulatait.⁷

A *Ratio Educationis* gyakorlati szempontú alapvetése nem változtat a latintanítás célkitűzésén: a korábbiakhoz hasonlóan továbbra is a szabatos írás és szólás készségének kifejlesztése a cél – összhangban a tanulók társadalomban később betöltendő szerepével.

E társadalmi rendeltetésből fakadóan a *Ratiót* már az előszóban is idéző Zachar-tankönyv, a *Paradigmata Orationis* részletesen foglalkozik a levéllel.⁸ És jóllehet a célok alapvetően nem változtak, a levélelmélet szellemisége gyökeresen más az Alvarus-féle tankönyvhöz képest. Mindezt már a Zachar által választott fejezetmóttó („Meliora sunt ea, quae natura, quam quae arte perfecta sunt”) is elárulja. A különbséget még inkább kiemeli az *A kötelességekből* mindkettőjük által, tehát mind Alvarus, mind Zachar által idézett gondolat, mely szerint „[a]z emelkedett beszéd szabályait a szónoklat mesterei megalkották, nem úgy a beszélgetését”, s amelynek közvetlen folytatása egyértelműen elméletellenes: „nem tudom, mit lehetne ott megállapítani”.⁹ De míg Alvarus rögtön idézi Cicero gondolatmenetének folytatását – „[e]nnek ellenére a szavak és mondatok használatának szabályai a csevegésre is vonatkoznak” –, majd pedig minden fenntartás nélkül sorolja a már ismertetett előírásokat, addig Zachar a móttó mellett az episztoláról szóló fejezetet is igen szkeptikus felütéssel kezdi. Figyelembe véve a levelek előfordulható nagyszámú variációját, nem csoda – írja –, hogy ahányan csak levelet írtak, annyiféle szabályt fogalmaztak meg: ezeket olvasva éppen ezért semmi biztosat nem lehet megállapítani. Ezután is oldalakat szentel a prózai levélről szóló, e szkepticizmust erősítő újabb elképzelések ismertetésének.

A századközép levélelméleti fordulatainak – amely során a természetesség, a szabálytalanság került a középpontba – már az ismertetett antik toposzokban is megvan az előzménye. Joggal kapcsolja tehát Zachar a Cicero-idézethez az újabb szakirodalmat, Gellert maga is többször hivatkozik elképzeléseinek antik előzményeire.¹⁰ Zachar tankönyvében azonban nem pusztán az elméleti fordulat regisztrálása az érdekes, hanem sorrendjük és a hozzájuk fűzött kommentár is, melyek módosítják a hangsúlyokat. Gellertől a bevezető fejezet legelején a *Praktische Abhandlung* egyik központi fogalmát, a természetességet emeli ki: „nincs semmi könnyebb a levélírásnál, csak a természetet vegye [az író] vezetőül a gondolkodásban és írásban”.¹¹ Zachar magyarázata szerint az újabb elméletírókban az a közös, hogy nem hiszik, a levél akkor is levél

⁷ Thesaurus conscribendarum epistolarum ex variis, optimisque Authoribus desumptus, Praeceptio quidem paucis comprehensus, Exemplis vero plurimis e M. T. Cicer. Libris illustratus & editus, Opera Joannis Buchleri a Gladbach, Editio secunda, Tyrnaviae, Typis Colleg. Academ. Soc. Jesu, An. 1762.

⁸ [Andreas Zachar]: *Paradigmata orationis solutae ex usu hodierno eloquentiae cum tractatu de stilo bene latino iterum in lucem edita*, Tyrnaviae, Typis Regiae Universitatis, Anno M.DCC.CXIV. [!], 85–114.

⁹ Cicero 1974. 300–301. Vö. Markus Tullius Tzitzerónak ki válogatott levelei, melyeket a ’tanuló ifjuság’ hasznára magyar nyelvre fordított, ékes deák mondásokkal meg toldott, és példák által Követésre alkalmaztatott Hegyi József, a’ kegyes iskoláknak szerzetes papja, Szegeden, Nyomtat. Grün Orbán’ Betüivel, 1804.

¹⁰ *Briefe, nebst einer Praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen*, von C. F. Gellert, Mit Röm. Kays. auch Königl. Pohln. und Churfl. Sächs. allergn. Privilegien, Leipzig, [1751], 2–3, 7–8.

¹¹ Zachar: *i. m.* 87.

marad, ha elhagyja a természetesség elvét, és pusztán retorikai szabályok (az exordium, a propositio stb., vagy a chria) alapján fejtegetik lényegét. Nem veti el azonban a retorikát, mivel ez a felfogás azoknak kíván segíteni, akik retorikai képzésben nem részesültek, ám kiváló leveleket írhatnak. Zachar, feltehetően Gellert nyomán, a nők „gyakran megcsodált” leveleit hozza fel ennek példaként.¹²

Az episztolafogalom részletesebb tárgyalásakor, a második fejezet legelején, Zachar ismét elítéli a levelekre vonatkozó retorikai szabályokat. Felhossa Cicerót, és hozzá kapcsolva tárgyalja az újabb irodalmat. A német nyelvű Batteux-idézet elmélyíti és a tankönyvi szerepnek megfelelően pontosítja a gellerti természetesség-fogalmat. Elveti a szabályokat, mivel csak az érzelmek adhatnak előírásokat („die Empfindung allein muß die Vorschrift geben”). A következő mondat mégis megengedi azok alkalmazását, amennyiben a szabályok alávetik magukat az érzelmeknek. A rákövetkező Mayer-idézet pedig konkrétan ki is jelöli az elvetendő szabályok körét. A természetesség eszerint csak ellenfogalom,¹³ amely a kancelláriai stílus előírásai ellen irányul: „Die Briefsteller, die uns die Sätze eines Briefes in einer Schlußrede, in einer ordentlichen, oder umgekehrten Chrie, oder durch ein Antecedens, Connexion, Consequens lehren wollen, verderben also vielmehr den Geschmack an den Briefen. Sie machen dieselben ängstlich, und eckelhaft; sonderlich wenn sie noch auf die Kanzleysprache verfallen, welche durch ihr langes periodisches Wesen die Sache so verwickelt, daß man einen Brief zwey bis dreymal durchgehen muß um einen vollkommenen Begriff davon zu bekommen.”¹⁴

Zachar összegzése szerint a levélnek természetesnek kell lennie (tota Epistola [...] natiua esse debeat), de csak azon szabályoknak nincs helye a levélben, amelyek e természetes színezetet (natiuum [...] colorem) megváltoztatják. A tankönyvíró csak e hosszú kitérő után folytatja Cicero gondolatát: szerinte mind a régebbieknél, mind az újabbaknál így kell érteni, hogy a szónoklat szabályai érvényesek a beszédre is.

Zachar előírásai a levélírás retorikai szituációjából indulnak ki.¹⁵ Felfogása ebben természetesen a többi kortárs levélelmélettel rokon: azt kell szem előtt tartania a levélírónak, hogy ki az, akinek ír (a címzett társadalomban betöltött szerepe, műveltsége számít), miről és milyen szándékkal ír, továbbá figyelnie kell a természetes, egyszerű, világos fogalmazásra, a helyes-és szépíráásra. A harmadik fejezet az addig csak általánosságban megfogalmazott kritériumokat részletezi, és ismerteti, a két alapvető levéltípus (családias, vidám, illetve komoly, emelkedett) egyes aleteinél (pl. szerencsekívánó, vigasztaló, köszönő, családi stb.) mire kell ügyelni; ám itt Buchlerhez és Alvarushoz képest nem nyújt újat.

Zachar a harmadik fejezetben részletesen foglalkozik olyan másodlagos műfaji jegyekkel is, amelyek számos információt hordoznak, és a levél céljának eléréséhez elengedhetetlenek, mint például a címzés, megszólítás, dátumozás, az írottak elrendezése. E másodlagos jegyek fontosságára utal, hogy Mészáros leveleskönyvének¹⁶ alig kétoldalmi elméleti összefoglalása is kitér ezekre, s hogy a legifjabbak levélírás-oktatásának egy kézikönyv tanúsága szerint ez a legfontosabb része,¹⁷ de még Verseghy 1820-as években írt munkájában is alaposan tárgyalja e jellemzőket.¹⁸ A misszilis és az irodalmi levél viszonyának szempontjából az elrendezésre vo-

¹² Zachar: *i. m.* 86. Vö. Gellert 1751. 75–79.

¹³ Nörtemann 1990. 222.

¹⁴ Zachar: *i. m.* 91.

¹⁵ Mezei: *i. m.* 14–15.

¹⁶ *Minden esetekre el-készült magyar szekretárius*. Ki-botsátotta Mészáros Ignátz, Pesten, Nyomt. Trattner Mátyás' betűivel, 1793.

¹⁷ [Tóth Pápai Mihály]: *Gyermek-nevelésre vezető út-mutatás*. Kassán, Ellinger Janos Cs. és Királyi privil. Könyvnyomtatónál, 1797. 66.

¹⁸ Verseghy 1973–1977. V:506.

natkozó szabályok tartoznak az érdekesebbek, fontosabbak közé. Alább Mészárosot idézem, aki Zacharral azonosan adja elő ennek kritériumait: „Úgy hozta-bé tovább a’ szokás, hogy a’ fő-személyeknek szóló levelekben a’ fellyül-írás, vagy titulus fellyül valamivel nagyobb betűtskékkel tétetvén, a’ levél három, vagy négy újnival alább kezdődik, a’ névnek alá-írása pedig a’ levél után hagyott alkalmas üreggel a’ papiros vége felé, vagy végére tétetik, és balról-is a’ papirosnak vagy három újni ürege hagyattatik: a’ hasonló személyek között egész formában közép mód tartatik; az alatonobbakhoz való levelekben pedig se fellyül, se balról, sem alól olyan szélek, és üregek nem hagyattatnak.”¹⁹

Nyilvánvaló, hogy az elrendezésre vonatkozó szabályok alapvetően a kézzel írt misszilizsek esetében érvényesek, mivel a nyomtatás átforgalmazza a szöveggépet. Ami persze megmagyarázhatja, hogy Mészáros miért említi meg ezeket az előírásokat *nyomtatott* szekretáriusában. Mindenesetre „az egyazon levél két formája, a nyomtatott és a privát, csak szövegében egyezik” provokatív gondolatát²⁰ alátámasztja ez az előírás.

Fontos azonban kitérni arra a különbségre is, amely a századközép levélelméleti fordulata és annak Zachar-féle interpretációja között van. Döntő jelentőségű ugyanis, hogy Gellert, majd nyomában Stockhausen, a gondolkodás, valamint a levélírás természetességét szorosan összekapcsolták a levélíró individuumával: „Wenn man endlich selbst Briefe schreiben will, so vergesse man die Exempel, um sie nicht knechtisch nachzuahmen, und folge seinem *eigenen Naturelle*. *Ein jeder hat eine gewisse Art zu denken und sich auszudrücken*, die ihn von andern unterscheidet.”²¹ A tankönyvíró azonban másképp értelmezi mind a természetesség, mind a gellerti értekezés másik jelentős fogalmát,²² az érthetőséget, értelmességet is. Zachar ugyanis a harmadik fejezet példaleveleiben nem távolodik el a retorikában az anyag feldolgozását segítő kérdésektől (quis, quid, ubi, quibus auxiliis, cur, quomodo, quando), amelyek közül a *kicsoda?* problematikája egyedül a társadalmi hierarchia és az életkori sajátosságok kapcsán kerül elő.

Összességében megállapítható, hogy Zachar elképzelései nem lépnek túl a levélelméleti fordulat recepciójában Gottsched felfogásán, akinek persze a századközép elméletírói, köztük Gellert is, igen sokat köszönhetnek.²³ Gottsched ugyanis szemben kora tanításával és gyakorlataival, a kancelláriai és a gálans levélstílussal, a fő hangsúlyt a természetes, érthető-értelmes, a (kifejezések megválogatásában) mértéktartó írás- és gondolkodásmódra helyezte. Gellert szerint viszont a természetességnek pusztán az érthetőségre-értelmességre való redukálása nem eredményez unalmas és tartalmatlan tisztaságnál egyebet.²⁴

Zachar szoros kötődése a retorikai hagyományhoz természetesen általában is jellemző a magyar leveleskönyvekre,²⁵ s bár a retorikákon kívül is egyértelmű a korabeli magyarországi érdeklődés a levélműfaj iránt, ezek sem mutatnak más képet. Molnár János több levelezéssel foglalkozó munkát ismertet, de ezekből az derül ki, hogy az ő felfogása Zacharéhoz hasonlóan szintén gottschediánus. A *Die Kunst schön, richtig, und vernünftig zu schreiben* recenziójában²⁶ a levelek írásának általános szabályai a következők: a dolgok „valódi” rendje szerint kell az írónak gondolkodnia, „értelmesen és nem paraszt módra” írnia, tehát oly sza-

¹⁹ Mészáros 1793. 452.

²⁰ Nickisch: *i. m.* 100.

²¹ Gellert 1751. 71–72.

²² Jung: *i. m.* 491.

²³ Reinhard M. G. Nickisch, *Gottsched und die deutsche Epistolographie des 18. Jahrhunderts*. Euphorion 1972/4, 365–382. 371.

²⁴ Jung: *i. m.* 491.

²⁵ Mezei: *i. m.* 13–22.

²⁶ *Magyar Könyv-ház*. Írá Molnár János. II. szakasz, Posonyban, Landerer Mihály’ költségével és betűivel, 1783. 348–357.

vakkal, melyek „a’ betsületesebb emberek előtt fen-forognak”. Hogy valóban eltér a gellertianus elképzelésektől e könyv felfogása (legalábbis Molnár interpretációjában), azt jelzi, hogy a társalkodás és az olvasás nem elegendő a megszólaló képzésére, az író az iskolai tanulmányokat is feltételül szabja.²⁷

Mezei Márta egyik megjegyzése is utal rá, a bemutatott elméleti írások is bizonyítják, hogy a korabeli a magyar levélelméleti recepció „kevésbé foglalkozik az *alany* szempontjával”.²⁸ Az individuum problematikájával szorosan összefügg, és szintén kimarad a magyar recepcióból, a levélelméleti fordulat egy másik jellemzője, a nők levélírási kultúrájának hangsúlyozása, amely egyszerre fejezi ki a gellerti elképzelések hagyománykövető és -törő jellegét. A nők józan ízlésének nincs szüksége szabályokra. Olyannyira erős ez a felfogás, hogy a természetes levél írásának képességét egyenesen a nőknek tulajdonították, és a levelet a különböző teoretikus írásokban a 18–19. század fordulójára francia és német nyelvterületen a nők irodalmi megjelenésének egyedüli adekvát formájaként tartották számon.²⁹ Zachar a bevezető fejezetben hivatkozik ugyan érintőlegesen a nőkre mint akik csodálatra méltó leveleket képesek retorikai ismeretek nélkül írni, de a későbbiekben eltekint ettől, s így az individuum, a lelkialkat (Naturell) döntő szerepét is elhanyagolja, amely pedig a gellerti elképzelések egyik legfontosabb újdonsága.

Mindez nemcsak azért meglepő, mert Decsy a *Pannóniai Fénikszben* a „Magyar Aszszonyságok” olvasmányai között magától értetődőként tartja számon Gellert leveleit,³⁰ hanem azért, mert Gellertnek az 1760-as évek elejétől, közepétől datálódó népszerűsége nem korlátozódik sem Bécsre, sem a német nyelvre, sem a „szépirodalom” körére.³¹ Mindezek ellenére a korabeli levélelméleti recepció Zacharhoz hasonlóan a női levélírást marginálisan kezeli. Még akkor is igaz ez, ha több olyan nevelési kézikönyvet lehet idézni, amelyek a nők levélírási (-olvasási) képességeit fejlesztik.³² A levélírást viszont pusztán a társadalmi szükséglettel magyarázzák, ennek révén „sok alkalmatlanságtól” menti meg magát a nő. Mészáros levelezőkönyve például a gazdag példatár ellenére, vagy éppen azért, csupán ötvenhárom olyan levelet közöl, amelyben valamelyik fél nő. De ezekben is a rendi társadalom, a család férfiszerepeit magukra öltve írnak a nők. Mindezek ellenére vannak elszórt nyomok, amelyek a korabeli levélelméleti tanításoktól eltérően a női egyéniségnek a levél alakításában szerepet szának: „De én itt egy kérdést teszek, tudnia illik: melly rendbéli tudományokban kívántatik nekik [ti. a nőknek] leg-inkább a’ tanítás? abban-e’, hogy annak rendi szerént írni, nemesen gondolkodni, és *magok kedves inyek szerént* egy levelet fel-tenni tanuljanak?”³³

Decsy és Mészáros példája arra figyelmeztet, hogy a magyar irodalmi diskurzus ugyan nemigen foglalkozik a női levélírással, valamint ennek elméletével, ám – feltehetően a kortárs külföldi irodalom hatására – sajátos jellegét mégis számon tartották. E hatás feltételezését a

²⁷ Vö. Jung: *i. m.* 491.

²⁸ Mezei 1994. 16.

²⁹ Nörtemann 1990. 222. Lásd még Annette C. Anton: *Authentizität als Fiktion. Briefkultur im 18. und 19. Jahrhundert.* Stuttgart–Weimar 1995. 21.

³⁰ *Pannóniai Féniksz avagy hamvából fel-támadott magyar nyelv mellyet irt* D. Decsy Sámuel, Bétsben. Nyomtatott Nemcs Trattner János Tamás Könyv-nyomtató Műhelyében, 1790. 169.

³¹ Várady Imre: *Gellert hazánkban.* Bp. 1917.

³² *Barátságos oktatás, Hogy Kellenség Egy Ifju Aszszony Embernek magát a’ díszes erkölcsökben méltóképpen formálni.* Irattatott Német nyelven Meyer András által. Magyarra fordította Szerentsi Nagy István. Nyomtatott Po’sonban és Budán a’ Benedickt Mihály és Társai költségével, 1783; Fábri Anna: *Köziró vagy szerepiró?* Nagy Beáta, Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás.* Debrecen 1997. 61.

³³ Mészáros 1794. 3r.

francia kultúrához sok szálon kötődő Fekete János egyik levele is valószínűsíti: „Ugyan [...] mi férjfiak, bár tanultak legyünk, nem tudunk olly gyönyörű együgyűséggel levelezni, mint a’ Szép Nem. Sevigne Aszszonyásznak levelei, még eddig is a’ Francziák által el érhetetlen remekeknek tartatnak.”³⁴

A tankönyvi előírásokról, a korabeli levélelméleti irodalomról, valamint a recepció egyéb forrásairól adott elemzést megerősítik az iskolában tanultakat számon kérő kérdések is. A nagyszombati egyetemhez tartozó gimnázium év végi vizsgáján 1775-ben a költői osztály hallgatóinak költészettanból (ahol Arisztotelész és Horatius mellett Batteux, Du Bos és Bodmer is tananyag), szónoklattanból és a levelekre vonatkozó előírásokból is külön feladataik voltak.³⁵ A kérdések felölelik a legfontosabb tudnivalókat a legegyszerűbb definíciótól (Quid est epistola?) az alapvető szabályokon, az alkalmazandó stílus, a levéltípusok száma, jellemzőik, valamint a rájuk adandó válasz ismertetésén keresztül az olvasás és a külalak (íráskép, hajtogatás, címzés) kérdéseire. Az eddigi tankönyvek egyedül a „Quomodo legendi?”-re nem adtak választ. Az általam forgatott iskolai jegyzet³⁶ alapján az olvasás általános szabályait tekintették itt is érvényesnek, azaz arra kell ügyelni, milyen típusú episztoláról van szó, mivel a kifejezések, a szerkesztés ennek vannak alárendelve. A részletesebb utasítások a nyugodt olvasás és az imitáció szabályaihoz kapcsolódnak: végig kell olvasni a levelet, hogy az egészről valamiféle kép alakuljon ki, majd újraolvasni és az egyes részek tartalmát kell felfogni, s fokozatosan vissza kell nyomozni a megírás fázisait (inventio, dispositio, elocutio), elgondolni, mely tárgyakra és miként tudja majd a tanuló később az egyes szöveg(rész)eket, fordulatokat használni.

A többi vizsgált tétel sor, a lőcsei, a budai és a váci³⁷ a nagyszombatihoz képest ugyan kevésbé informatív, ám az eddigi megállapításokat néhány újjal lehet kiegészíteni. Bár a *Ratio* célja, hogy a diákok már a kisgimnáziumok végeztével jól tudjanak latin nyelvű levelet írni, és Zachar tankönyve is az első három év ismeretanyagához sorolja ezt az anyagot, a levéllel azonban – a kérdések alapján legalábbis – csak a humaniorák első évében foglalkoznak részletesen. (A humaniorák második évében már csak a latin stílusra vonatkozó szabályok között került elő a műfaj.) A példaanyagot Molnár *Chrestomathiája*³⁸ szolgáltatja, amely Alvarus kevesebb szöveget és szerzőt közlő gyűjteményével szemben 59 antik és 6 újabb levelet tartalmaz. A feldolgozás megkívánt módja a hangsúlyokról tanúskodik: először ismertetni kellett a levél témáját, a szerző célját, majd a levél nyelvi elemzése következett, végül egyes szófordu-

³⁴ Néhai Galántai Gróf Fekete János *Magyar Munkái*. I–II. Th., o. D. (Ms.) – MTAK Kt. K 684. (Mf. B 8244/VI–8245/I.). II. 104.

³⁵ *Materia examinis pvblici quod in alma, ac celeberrima Regia Vniversitate Timaviensi ex scholasticis anni labentis explanationibvs svbivnt exevnte anno scholastico MDCCLXXV*. Typis Timaviensibvs.

³⁶ Rivalta: *De lectione librorum*. Pannonhalmi Főapátság Kézirattára, BK 129/2, 31r.–35v. (töredék), 33r. Lásd még Szabó Flóris: *A költészet tanításának elmélete és gyakorlata a jezsuiták győri tanárképzőjében (1742–1773)*. ItK. 1980/4. 469–485.

³⁷ *Progressus secundi semestris, quem in regio majori gymnasio Leutschoviensi sub institutione PP. Ord. Minor. S. Franc. conventualium exhibuerunt nobiles, ac ingenii secundae humaniorum classis alumni*. Leutschoviae, Ex typographia Podhoranszkyana, 1778; *Materia 1779, Materia tentaminis pvblici, ac sollennis, quod primo semestri hmanitatis anni vtrivsqve stvdiosi svbivervnt in Gymnasio Regio Vacienis Provinciae Bvdensis apud Scholas Pias, mense Martio Anno M. DCC. LXXX*. Vacii, Typis Francisci Ignatii ambro, regii privileg. et Episcopalis typographi.

³⁸ *Chrestomathia ex optimis linguae latinae autoribus concinnata in usum gymnasiarum, et scholarum grammaticarum per Regnum Hungariae et Provincias eidem adnexas* [szerk. Molnár János]. Editio quarta, Novis accessionibus locupletata, Cum generali Privileg. Sac. Caesar. Regiae Apost. Majest. Prostant Budae, et Tynaviae, Budae, Typis Regiae Universitatis.

latokat kellett felmondani.³⁹ A vizsgaanyag is alátámasztja tehát, hogy a levélírás-oktatás során a tanulóknak elsősorban az írás (és értelmezés) képességét kellett megszerezniük. Igaz, az oktatás hatékonyságát esetenként maguk a tanárok is megkérdőjelezték: a „deákolt tanuló ifjak [...] a' levél írásban olly gyengék maradnak, hogy azt újra tanulni kénytelenek [...], minekutánna ki állottak az iskolából.”⁴⁰

Mindezek ellenére mégsem lehet tagadni, hogy a levél Magyarországon is olyan gyakorlati médiummá vált, a gondolatok és vélemények cseréjének azon helyévé, amely kívül esik a nyilvánosság bevett intézményi keretein, s egy újabbnak (a német viszonyok között ez a polgári) előkészítője. Példaként idézhetni erre Orczy Kazinczyhoz írott levelét, amely szövegszerűen is szembeállítja a levelezés régi és új korszakát,⁴¹ de részletesen alátámasztják ezt Mezei Márta elemzései.⁴²

A levélelméleti fordulat felemás recepcióját és vele szemben a gyakorlatnak a gellerti elképzelésekkel való rokonságát az magyarázza, hogy e fordulat alapvetően csak a barátságos levelekre korlátozódott.⁴³ Fekete János is a barátságos levelekre vonatkoztatva írja Aranka Györgynek: „Én sem követem Leveledet, Barátom! Minden pontjaiban; mert tsak szívem vezérelti pennámat, midőn néked írok, és átáljában azt tartom, hogy mennél könnyebben foly a' Levél, annál nagyobb annak érdeme.”⁴⁴

Ebből a szempontból nyernek különös jelentőséget Batsányi bevezető sorai a Báróczyhoz írott *Barátságos levél*hez. Itt összekapcsolódik „az Írók jó baráttaikkal váltott Leveleik”-nek kiadása *A Bessenyei György Társaságában* megjelenő episztolázással, valamint ennek mintaadó volta az addig megjelent magyar nyelvű leveleskönyvekkel szemben. Ezzel ugyanis Batsányi a korabeli (akár verses, akár prózai) episztolákkal kapcsolatos egyik lehetséges olvasási módra világít rá, amely a magánszférától elkülönülő irodalmi nyilvánosság megteremtésében a (barátságos) prózai levelek és az episztolák funkcióbeli azonosságát vallja.

³⁹ *Materia tentaminis püblici et solennis* quod secundum institvtvm regivm I. semest. exhibitvm est in Archi-Gymnasio Regiae Vniversitati Bvdensis mense Martio MDCCLXXIX. Bvdæe Typis Regiæ Vniversitatis Anno vt svpra. – SK Gi 2000/V (Dugonics Analecta V. kötet).

⁴⁰ Cicero 1804. I.n. Vö. még Csaplár 1881–1889. II. 424–425.

⁴¹ *Kazinczy Ferenc levelezése*. I–XXIII. S.a.r. Váczy János, Harsányi István, Berlász Jenő et alii. MTA. Bp. 1890–1960. I. 80. 115.

⁴² Mezei: *i. m.*

⁴³ Jung: *i. m.* 493.

⁴⁴ Fekete: *é. n.* II. 103–104.